

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier **ART NOUVEAU**

Varia **DE EIGENDOM *LE FÉBURE***
REMIGIO CANTAGALLINA

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

Varia DE EIGENDOM LE FÈBRE
REMIGIO CANTAGALLINA

DOSSIER

DE TOEGANKELIJKHEID VAN DE ART NOUVEAU IN BRUSSEL

EEN UITZONDERLIJK
EN PARADOXAAL
AANBOD!

ISABELLE PAUTHIER

HISTORICA EN KUNSTHISTORICA,
DIRECTRICE VAN ARAU, VOORZITSTER
VAN EXPLORE.BRUSSELS ASBL

Binnenzicht van de atelierwoning van Victor Horta (huidig Hortamuseum), arch. V. Horta (1898), Amerikastraat 23-25 in Sint-Gillis (© KIK-IRPA, Brussel).

MET BIJNA 50 JAAR ERVARING KUNNEN DE VERENIGINGEN DIE ZICH INZETTEN VOOR DE ONTSLUITING VAN HET BRUSSELSE ERFGOED GETUIGEN VAN DE MASSALE BELANGSTELLING DIE DE ART NOUVEAU WEKT BIJ EEN ALSMAAR DIVERSEER PUBLIEK. Maar hoe zit het met de toegankelijkheid van het art-nouveau-erfgoed voor de individuele bezoeker? Ondanks een grote en aanhoudende vraag zijn maar weinig art-nouveauegebouwen in Brussel het hele jaar door open voor het publiek. Dit artikel wil de huidige limieten van het aanbod belichten en de ervaringen van de gidsenverenigingen delen.

Het aanbod omvat in hoofdzaak vijf mooie museumwoningen in art-nouveaustijl en een aanzienlijk patrimonium dat eigendom is van de federale overheid (in de vorm van museumverzamelingen, maar ook van gebouwen). Een uitzonderlijk erfgoed van openbare gebouwen, in het bijzonder scholen, vult dit aanbod aan maar is slechts beperkt toegankelijk. Daarnaast staan gidsenverenigingen al meer dan 40 jaar in contact met privé-eigenaars die hun passie voor de art nouveau wensen te delen maar niet zelf kunnen instaan voor de nodige logistiek op het gebied van boeking, promotie en onthaal van bezoekers in meerdere talen.

Met de steun van de overheid organiseert *Voir et Dire Bruxelles* sinds een aantal jaren de *Biennale Art nouveau - Art deco* en rondleidingen in vijf art-nouveauserhuizen die tot de kroonjuwelen van ons erfgoed behoren. Vanaf dit jaar wordt de *Biennale* een jaarlijks gebeuren onder de nieuwe naam *Brussels Art Nouveau and Art Deco Festival*, terwijl *Voir et Dire Bruxelles*, van nu af aan als een vzw genaamd *Explore Brussels* door het leven gaat.

ART NOUVEAU IN DE STRAAT

De art nouveau streefde ernaar een 'kunst voor iedereen' te zijn, een kunst in de stad. Aansluitend op de Engelse *Arts and Crafts*-beweging had ze de ambitie om de kunstambachten te steunen tegenover de banalisering van de industriële productie en om kunst binnen ieders bereik te brengen. Tegelijkertijd maakten industriële materialen (metaal, gietijzer, glas, ...) het mogelijk om gevels, daken en trappenhuizen op nooit eerder geziene wijze open te werken. Dat maakte van de art nouveau een ware revolutionaire beweging, wat vooral duidelijk wordt in het gebruik van metaal voor de gevel of in het doorbreken van het traditionele woningplan, onder meer door de introductie van lichtputten.

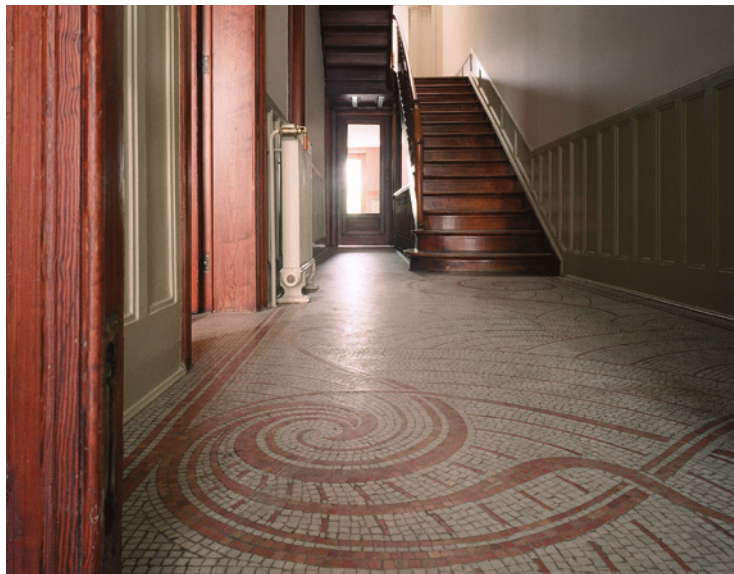
De art-nouveaustijl is uiteraard aanwezig in het straatbeeld. Brussel telt meer dan 1.500 gebouwen die tot deze stijl behoren of er decoratieve elementen aan ontleen (gehouwen natuursteen, siersmeedwerk, sgraffiti, keramiektegels, muurschilderingen, glas-in-loodramen, schrijnwerk, sloten, enzovoort!). We vinden ze voornamelijk in de eerste stadskroon.

Brussel werd al in 1971 door Maurice Culot op een tentoonstelling in de *École Nationale Supérieure d'Architecture et des Art Visuels de La Cambre* (toenmalige benaming) uitgeroepen tot 'hoofdstad van de art nouveau', een veelgebruikte uitdrukking die vandaag weleens in vraag wordt gesteld. Naast de grote private herenhuizen ontworpen door grootmeester Victor Horta, die sinds 2000 tot het werelderfgoed van de Unesco behoren, maken ook de talrijke, meer bescheiden woningen, kunstenaarsateliers, scholen, winkels, hotels en cafés deze reputatie waar. Het Gewest telt ook enkele opmerkelijke stadsgezichten in deze stijl, zoals de Vanderschrickstraat (nrs 1 tot 25) in Sint-Gillis, de Sint-Bonifatiusstraat (nrs 15-17-19-20-22) in Elsene of de Louis Bertrandlaan in Schaarbeek.

Van de talrijke art-nouveauwinkelhuizen hebben slechts enkele de opeenvolgende moderniseringsfasen overleefd: de vroegere hemdenwinkel Niquet – thans de bloemenzaak van Daniel Ost – in de Koningsstraat nr 13, de vishandel in de Troonstraat nr 65, verbouwd tot restaurant, de winkel Marjolaine aan de Magdalenasteenweg nr 7

Afb. 1
 Binnenzicht van het huis Hannon, arch. J. Brunfaut (1902), Verbindingslaan 1 in Sint-Gillis (A. de Ville de Goyet, 2007 © GOB).

Afb. 2
 Zicht op de vestibule vanaf de ingang, Autriquehuis, arch. V. Horta (1905), Haachtsesteenweg 266 in Schaarbeek (2004 © M.-F. Plissart).

of de voormalige apotheek aan de Anspachlaan nr 160.

Maar het publiek wil meer. Enerzijds verwacht het sleutels om de context en het tot stand komen van de gebouwen te analyseren, lezen en begrijpen. Anderzijds is het nieuwsgierig naar wat er achter deze opmerkelijke gevels schuilt. Men wil heel graag de interieurs zelf bewonderen, met hun vaak fascinerende decoratieve elementen waarin de ontwerpers de grens tussen architectuur en sierkunsten bewust wilden doorbreken: schoorsteenmantels, mozaïeken, glasramen, behangselpapier, gietijzeren radiatoren, deurklinken, ventilatieroosters, enzovoort.

TOEGANKELIJKE INTERIEURS

Een selectie van de Brusselse art-nouveau-interieurs is geregeld toegankelijk voor individuele bezoekers. Het gaat om vijf museumwoningen. Vier ervan worden beheerd door gemeentebesturen, het vijfde

door de familie Decissy. Met drie musea gevestigd in belangrijke art-nouveaugebouwen, of gedeelten ervan, en het Paviljoen van de Menselijke Driften, beschikt ook de federale overheid in Brussel over een betekenisvol art-nouveau-patrimonium dat een ruime toegankelijkheid biedt, hoewel dit erfgoed niet uitsluitend is gewijd aan de art nouveau.

Vijf museumwoningen in Brussel

Woningen vormen een bijzonder kwetsbaar museumtype. Om conservatieredenen wordt de toegankelijkheid ervan best beperkt².

De woning en het atelier van Victor Horta (1898-1901) aan de Amerikaanestraat 23-25 zijn sinds 1963 beschermd en na tussenkomst van Jean Delhaye, leerling van de beroemde architect, aangekocht door de gemeente Sint-Gillis³. Het Hortamuseum werd in 1969 voor het publiek geopend. Het museum bevat een uitzonderlijke verzameling meubilair en ontvangt

vandaag bijna 70.000 bezoekers per jaar — wat onvermijdelijk belastend is voor de conservatie van het pand, dat niet voor een dergelijke toeloop ontworpen is⁴. De recente wijziging van het circulatieplan en de overheveling van de onthaalfuncties naar een aanpalend gebouw moeten aan dit probleem tegemoet komen.

Drie andere museumwoningen zijn eveneens gemeentelijk eigendom: het Hotel Hannon, het Autriquehuis en het Charliermuseum. Het Hotel Hannon (1902), gelegen aan de Verbindingslaan 1 in Sint-Gillis en ontworpen door architect Jules Brunfaut, werd in 1979 door de gemeente aangekocht (afb. 1). Lange tijd was het regelmatig toegankelijk omdat het centrum voor hedendaagse fotografie *Contretype* er gevestigd was. Het bevat onder andere prachtige vloermozaïeken, een grote muurschildering in het trappenhuis en schitterende glas-in-loodramen van meester-glazenier Evaldre. Het wordt momenteel gerestaureerd en lijkt

Afb. 3

Interieur van de voormalige woning Charlier (huidig Charliermuseum), interieurinrichting door arch. V. Horta [1902], Kunstlaan 16 in Sint-Joost-ten-Node (A. de Ville de Goyet, 2011 © GOB).

Afb. 4

Eetkamer in het Cauchiehuis, arch. P. Cauchie [1905], Frankenstraat 5 in Etterbeek (© KIK-IRPA, Brussel).

een andere culturele bestemming te zullen krijgen. Vanaf 2018 zou het opnieuw toegankelijk zijn voor het publiek.

Het Autriquehuis [1893], aan de Haachtsesteenweg in Schaarbeek, is een van de eerste realisaties van Victor Horta (afb. 2). Na restauratie werd het in 2004 door de gemeente opengesteld voor het publiek. Men vindt er zorgvuldig gereconstrueerde decors met prachtig behangselpapier. Een originele scenografie evoceert het dagelijkse leven in een belle-époquewoning. Het museum ontvangt jaarlijks 7.000 tot 10.000 bezoekers tijdens diverse tentoonstellingen en activiteiten⁵. Het Charliermuseum [1890-1893] aan de Kunstlaan 16 in Sint-Joost-Ten-Node (afb. 3), is gevestigd in een neoclassicistisch herenhuis en herbergt de kunstverzameling van mecenas Henri Van Cutsem, die door zijn legataris, beeldhouwer Guillaume Charlier, aan de gemeente werd geschonken. Victor Horta realiseerde tussen 1890 en 1893 twee uitbreidingen aan de ach-

terkant van het gebouw⁶.

Het Cauchiehuis [1905], aan de Frankenstraat 5 in Etterbeek, was de persoonlijke woning van architect-decorateur Paul Cauchie (afb. 4). Het huis fungeerde als uithangbord voor Cauchie's talent. Zowel de voorgevel als de benedenverdieping zijn versierd met sgraffiti. Het pand werd van de afbraak gered, gerestaureerd en in 1994 opengesteld voor het publiek, dankzij de koppige volharding en de grenzeloos engagement van zijn eigenaars, Guy en Leo Decissy, en van hun kinderen⁷. Het jaarlijkse bezoekersaantal bedraagt ongeveer 3.000 personen per jaar⁸.

Het art-nouveaupatrimonium van de federale overheid

Twee voormalige winkels in art-nouveaustijl kregen een nieuwe bestemming en zijn het hele jaar door open voor het publiek. Het gaat om de vroegere stoffenwinkel van Jean Waucquez en de vroegere winkel voor confectiekleding Old England, die beide eigendom zijn

van de federale overheid.

Het warenhuis Waucquez [1903-1906], gelegen aan de Zandstraat 20 in Brussel, werd eveneens gered dankzij de inzet van mensen als Jean Delhaye en Guy Decissy. Ze huisvesten sinds 1989 het Belgisch Centrum van het Beeldverhaal (Stripmuseum), een van de meest bezochte Brusselse musea (afb. 5). Het spectaculaire ontwerp van dit gebouw spreekt tot ieders verbeelding. De platen van sommige strip-tekenaars die in het museum zijn uitgesteld brengen trouwens hulde aan zijn architectuur.

Het gebouw Old England [1899] aan de Hofberg 2 huisvest sinds 2000 het Muziekinstrumentenmuseum. De door Paul Saintenoy ontworpen gevel is bijna volledig opgebouwd uit gietijzer, metaal en glas. Hij bevat ook originele sierelementen in keramiek, smeedwerk en mozaïek.

De hal van het voormalige hotel Gresham (afb. 6) aan het Koningsplein 3 werd eveneens

Afb. 5

Inkomhal van het voormalige Waucquez-warenhuis (huidig Belgisch Stripcentrum), Zandstraat 20 in Brussel (Ch. Bastin en J. Evrard © GOB).

gerestaureerd door de federale overheid. Het gebouw doet dienst als zij-ingang van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, waar zich onder meer het Fin-de-Siècle Museum bevindt. Dit museum wil de artistieke en maatschappelijke context schetsen van de periode 1860 tot 1914 en bevat onder meer de verzameling art-nouveaumeubilair en kunstobjecten van de familie Gillion-Crowet die aan het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werd geschonken.

Het Paviljoen van de Menselijke Driften in het Jubelpark (1890-1899) werd door Victor Horta in een ander stijlregister gebouwd voor het verbluffende marmere reliëfbeeldhouwwerk van Jef Lambeaux. Het werd in 2014 voor het publiek geo-

pend en is elk jaar van eind maart tot eind oktober te bezoeken op vaste dagen, en daarbuiten op aanvraag⁹. Het paviljoen wordt beheerd door de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, die eveneens de vitrinekasten bewaren uit de vroegere winkel van edelsmid Wolfers waarin een verzameling sierkunst wordt getoond. Een vernieuwde presentatie van de overige art-nouveauverzamelingen, bestaande uit meubels en sierobjecten, wordt momenteel voorbereid.

Openbare gebouwen

Brussel telt heel wat openbare gebouwen in art-nouveaustijl waarvan de toegankelijkheid in belangrijke mate afhangt van hun bestemming. Het Brussels Gewest bezit een opmerkelijk scholenpatrimo-

nium dat getuigt van de vooruitstrevende onderwijsopvattingen waarin ons land destijds uitblonk. Een twaalfstal gebouwen behoort tot de art-nouveaustijl en zijn als monument beschermd¹⁰. Een combinatie van factoren, zoals het behoud van hun originele onderwijsfunctie en een gebrek aan financiële middelen, heeft dit patrimonium paradoxaal genoeg behoeft voor al te drastische ingrepen. Sommige scholen, zoals deze ontworpen door Henri Jacobs¹¹ of de kleuterschool aan de Sint-Gisleinsstraat 40 (1895-1900) van Victor Horta (afb. 7), zijn zorgvuldig gerestaureerd, waarbij de pedagogische vereisten werden verzoend met het respect voor de erfgoedwaarde¹². Om evidente redenen van gebruik, veiligheid en organisatie, is hun toegankelijkheid voor het publiek beperkt.

Het *Palais du Vin* (1901) is een voormalige opslagplaats van wijnen gelegen aan de Huidevettersstraat in Brussel. Het werd ontworpen door architect Fernand Symons en heeft een opmerkelijke gevel, versierd met kleurrijke

Afb. 6

Ingang van het voormalig hotel *Gresham*, interieurinrichting door L. Govaerts (1900), Koningsplein 3 in Brussel (Ch. Bastin en J. Evrard © GOB).

..... **ACHTER DE GEVELS, DE BIËNNALE VAN DE ART NOUVEAU IN BRUSSEL**

Getuigenis van Michel Huynh, hoofd-conservator van het Musée de Cluny, Musée national du Moyen Âge

De liefhebber van kunst in het algemeen en van architectuur in het bijzonder komt overal ter wereld aan zijn trekken. Of hij nu een lange reis maakt om een tempel te bewonderen in tropische streken of in zijn eigen stad de deur naar een binnenplein opent, overal worden zijn nieuwsgierigheid en verwondering gewekt. Maar omdat de architectuur geen kunst is als de andere, doordat ze zowel tekening als driedimensionaliteit integreert, is het absoluut noodzakelijk ze te kunnen betreden om ze ten volle te kunnen appreciëren. Genieten van een kathedraal of kasteel die open zijn voor het publiek

is eenvoudig terwijl voor sommige types gebouwen dit veel moeilijker of zelfs onmogelijk is. De stedelijke omgeving, die per definitie slechts een opeenvolging van gevels aan het publiek laat zien, is veruit de moeilijkste om te bevatten. Hoeveel elementen van de interieurindeling, van de decoratie of van het meubilair blijven hierdoor buiten het bereik van de liefhebber, die van het huis dat hij aanschouwt slechts een gedeeltelijke realiteit ervaart?

Tussen het midden van de 19de en het begin van de 20ste eeuw hebben grote Europese steden een stedenbouwkundige vernieuwing gekend, hetzij door de heropbouw en verfraaiing van het bestaande, hetzij door uitbreiding. Volledige stads wijken ondergingen een gedaanteverandering of ontstonden uit het niets, zoals in Straatsburg, Nancy en Brussel. Die laatste stad is wel

de enige in Europa die een a priori onmogelijke uitdaging is aangegaan: haar residentiële architectuur openstellen voor de bezoekers. Een beetje zoals een festivalganger, kan de architectuurliefhebber een programma samenstellen volgens zijn humeur, smaak of interesses.

De opeenvolgende bezoeken van deze woningen gedurende de twee dagen van de laatste editie [van de Biënnale] waren voor ons een zowel boeiende als ontroerende ervaring, alsof wij werden ontvangen door de volledige bevolking van een stad verenigd onder de banier van een gemeenschappelijke smaak. Dit initiatief heeft ons dankzij een efficiënte organisatie toegang gegeven tot een delicaat en verfijnd patrimonium, waar een eenvoudige wandeling door het interieur ons meer heeft geleerd dan welk boek over het onderwerp ook.

sgraffiti. Het gebouw werd gerestaureerd door het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn van de Stad Brussel en huisvest een centrum voor bedrijven en evenementen. Het OCMW bezit ook meerdere art-nouveaugebouwen die een woonfunctie hebben gekregen, waaronder het atelier en de woning van schilder Alfred Cortvriendt (1900), aan de Nancystraat 6-8 in Brussel.

Het Pathé Palace (1913) aan de Anspachlaan 85 zou binnenkort, zo hopen we, als eerste gebouw van Paul Hamesse toegankelijk worden gemaakt voor het publiek, en dat in zijn oorspronkelijke functie als bioscoop¹³.

Privégebouwen

Het openstellen van woningen die bewoond worden is delicaat omwille van hun kwetsbaarheid en private karakter. Men mag niet verwachten dat ze op geregelde tijdstippen worden opengesteld, tenzij commerci-

ele functies (hotel, restaurant, café, kunstgalerij, B&B, verkoopzaal, kantoren,...) het mogelijk maken om de meest representatieve ruimten open te stellen voor het publiek.

Enkele prestigieuze herenhuizen zijn eigendom van privépersonen of bedrijven. Sommige huizen vervullen een culturele functie in de brede zin van het woord. Zo worden er bijvoorbeeld evenementen georganiseerd, waardoor ze bij gelegenheid voor privégroepen toegankelijk zijn. Dat is het geval voor het Hotel Hallet (1903-1904) (afb. 8) of het Hotel Solvay (1895-1898) (afb. 9) van Victor Horta¹⁴, respectievelijk gelegen op de nummers 346 en 224 van de Louizalaan. In het Leopoldpark worden in de Solvaybibliotheek (1902) concerten, congressen en lezingen georganiseerd. Sommige herenhuizen zijn in gebruik als kantoren, waardoor ze buiten de kantooruren makkelijker opengesteld kunnen worden voor groepen, meestal in het kader van

Afb. 7

Binnenzicht van gemeenteschool nr 1 'La Ruche', arch. H. Jacobs (1907), Bijenkorfstraat 30 en Josafatstraat 215, 229 en 241 in Schaarbeek (Ch. Bastin en J. Evrard © GOB).

Afb. 8

Zicht op de lichtkoepel van Hotel Max Hallet, arch. V. Horta (1904), Louizalaan 346 in Brussel [Ch. Bastin en J. Evrard © GOB].

specifieke evenementen zoals de Open Monumentendagen.

Twee mijlpalen in de Europese kunst- en architectuurgeschiedenis die zich op het Brussels grondgebied bevinden zijn op dit moment niet toegankelijk voor het publiek: het Stocletpaleis (1905-1911), aan de Tervurenlaan 279-281 ontworpen door Joseph Hoffmann, waaraan ambachtslieden van de Wiener Werkstätte en de schilders Gustav Klimt en Fernand Khnopff hebben meegewerkt, en de villa Bloemenwerf van Henri van de Velde (1895) aan de Vandraeylaan 102 in Ukkel.

DE ERVARING VAN DE GIDSENVERENIGINGEN

«De ontwikkeling van een kwaliteitsvol toerisme, dat de bezochte plaatsen eerbiedigt en zich bewust is van de

eisen die het behoud van de art-nouveaugetuigen meebrengt, moet de eerste prioriteit zijn van de toeristische verantwoordelijken en erfgoedbeheerders. De kwaliteit van de verspreide informatie kan daar in sterke mate toe bijdragen.»¹⁵

De *Archives d'Architecture Moderne* (AAM), hebben een belangrijke voortrekkersrol gespeeld in de herontdekking en herwaardering van de art nouveau in Brussel¹⁶. Gidsenverenigingen die sinds het einde van de jaren 1970 rondleidingen organiseren om het publiek bewust te maken van de geschiedenis van Brussel en zijn erfgoed, baseerden zich voornamelijk op boeken en wandelkaarten die door de AAM werden uitgegeven. Van de thema's die in de loop der jaren werden aangeboden, kende de art nouveau veruit het grootste succes, in die

mate zelfs dat er vandaag bezoeken bestaan rond specifieke art-nouveauwijken, architecten of thema's. De rondritten per bus, bijvoorbeeld, omvatten sinds 1977 ook bezoeken aan interieurs: het Belgisch Centrum van het Beeldverhaal, de Schaarbeekse en Brusselse scholen of het prestigieuze Van Eetveldehuis.

Tijdens een van deze bezoeken vatte een Brusselaar zo'n grote liefde op voor de art nouveau dat hij uiteindelijk zelf vier gebouwen van Victor Horta kocht en restaureerde¹⁷ en zo een ware beschermheer van deze stijl werd. (zie ook kadertekst p. 100-101). Er zijn ook privé-initiatieven, zoals de eigenaars die jarenlang op zaterdagochtend groepen ontvingen, in navolging van een journaliste die de eigenares was van een bijzonder mooie woning van Gustave Strauven in de Troonsafstandsstraat.

Art-nouveaubiënnale en bezoeken aan herenhuizen

Het sprak vanzelf dat de Brusselse beleidsmakers de art nouveau als een belangrijke aantrekkingsfactor gingen beschouwen. Op hun verzoek werden door de gidsenverenigingen die vandaag lid zijn van Explore.Brussels (ARAU, Arkadia, Bruxelles Bavard/Brussel Babbelt en Pro Velo) vanaf 1994 themaweekends georganiseerd. In 2001 is dan de behoefte ontstaan om een evenement te organiseren. Zo zag de Art-nouveaubiënnale het licht.

Tijdens de Biënnale worden geleide stadswandelingen in meerdere talen en interieurbezoeken aangeboden. In 2013 werd de zevende editie uitgebreid met een beurs van art-nouveau- en art-decovoorwerpen die plaats vindt in de prachtige school nr 11-13 van Henri Jacobs aan de Roodebeeklaan 59-61 in Schaarbeek. In 2001 stelde de Biënnale 21 locaties open voor het publiek en werden 21 geleide wandelingen aangeboden, waarvoor 1.150 personen een toegangspas kochten. Dankzij de uitbreiding tot de art deco nam het aantal toegankelijke interieurs nog toe. Op de laatste editie van de Biënnale, in 2015, opende Explore.Brussels 93 locaties, gespreid over vier weekends, waar in totaal 28.860 bezoekers op afkwamen –31.447 met de objectenbeurs en stadswandelingen erbij geteld. Het aantal wandelingen verdubbelde en er werden 238 gidsbeurten verzorgd; 40 studenten werden ingeschakeld voor het onthaal op de diverse locaties, terwijl vijf personen instonden voor de administratieve en logistieke taken tijdens het evenement. Explore.Brussels wordt vandaag geleid door twee personen, aangevuld met vier projectleiders die afgevaardigd zijn door de stichtende vzw's.

Afb. 9

Grote lichtkoepel op de bel-etape van het Hotel Solvay, arch. V. Horta (1894-1903), Louizalaan 224 in Brussel (© KIK-IRPA, Bruxelles).

Voortbouwend op dit succes en dankzij de bereidwillige medewerking van de betrokken eigenaars organiseert Explore.Brussels sinds 2013 een ander terugkerend publiek evenement rond de Brusselse art nouveau: een reeks bezoeken aan herenhuizen. In 2016 waren vijf door Horta ontworpen interieurs toegankelijk voor het publiek: het Autriehuis, het Tasselhuis, het Hotel Van Eetvelde (afb. 10), het Hotel Solvay en het Hotel Max Hallet. Deze bezoeken van een uur worden gegeven in het Nederlands, Frans en Engels.

De Biënnale en het project 'Herenhuizen' zijn het resultaat van de vertrouwensrelaties die de gidsenverenigingen gedurende jaren hebben opgebouwd met een zestigtal eige-

naars en verantwoordelijken van de locaties die bij deze gelegenheden voor het publiek worden opengesteld.

De uitdagingen van publieke toegankelijkheid

Het uiterst beperkte aantal gebouwen die permanent of regelmatig opengesteld worden voor het publiek verklaart het succes van deze formule. Explore.Brussels kan gelukkig rekenen op de bereidwilligheid van talrijke eigenaars, die met trots meewerken aan het behoud van dit erfgoed en het met plezier delen met het publiek, ondanks de tijdelijke maar toch aanzienlijke hinder die ze daarbij ondervinden voor het gebruik van hun woning. Om die reden nemen de gidsenverenigingen de nodige voorzorgen om

WONEN IN EEN BESCHERMD HUIS

Michel Gilbert is eigenaar van vier door Victor Horta ontworpen woningen: het Hotel Vinck, de villa Carpentier, het Hotel Winssinger en het Hotel Max Hallet. Hij kocht ze, restaureerde ze en stelde ze onder meer in het kader van de Art nouveau - Art Deco Biënnale open voor het publiek. In wat volgt vertelt hij hoe zijn passie voor de art nouveau hem ertoe bracht om eigenaar te worden van meerdere beschermde gebouwen en over de relatie die er ontstaat tussen een privé-eigenaar en het publiek dat dit erfgoed bewondert.

Trap van het Hotel Winssinger
(©KIK-IRPA_GOB).

Ik heb een passie voor het werk van Victor Horta. Tussen de muren en in de structuren ging ik op zoek naar sporen van zijn architecturale ideeën en de manier waarop hij in de ruimte en het decor de noden van zijn opdrachtgever vertaalde. Deze interesse is gegroeid via de door ARAU georganiseerde geleide bezoeken rond het thema 'Art nouveau', tijdens dewelke ik het werk van Horta ontdekte en me voor zijn biografie begon te interesseren. Het toeval heeft dan gewild dat deze vier gebouwen mijn pad kruisten. Ze stonden elk op een gegeven moment te koop en ik, Michel Gilbert, kon ze kopen, wat in alle vier de gevallen een soort mirakel was.

Alles is in 2000 begonnen met het Hotel Vinck in de Washingtonstraat 85 (1906). Op een dag passeer ik langs het gebouw en zie ik een paneel met daarop 'Huis van Horta te koop'. Dit huis was destijds relatief weinig bekend en ik dacht eerst dat het een beknopte manier was om te zeggen 'in de stijl van Victor Horta', zoals vastgoedmakelaars graag schrijven. Toen ik in de hal kwam, kreeg ik een echte esthetische schok: ook al was het gebouw grondig verbouwd – het was gebruikt als kantoren en er waren overal wanden en andere elementen toegevoegd – vielen de kwaliteit van het grondplan, het gevoel van vloeiende ruimten en de lichtinval meteen op. Van bij het binnenkomen was ik in de greep van de charme van het huis.

Het was niet beschermd en voor renovatiewerken was geen stedenbouwkundige vergunning nodig. Eender wie het kocht zou alles kunnen verknoeien. Ik begon het huis te restaureren en de benedenverdieping en de eerste verdieping zoveel mogelijk in hun oorspronkelijke staat te herstellen. Ik kreeg de smaak te pakken: naarmate later

aangebrachte elementen verwijderd werden ontdekte ik stap voor stap de oorspronkelijke onderdelen, de kozijnen die overschilderd waren, de marmeren vloeren onder het vast tapijt, muurschilderingen, kleuren... Mijn doel was het huis in ere te herstellen en er met mijn familie te gaan wonen. Na acht maanden werk was het zover.

Tijdens bezoeken van vrienden en bekenden, was het huis telkens een onderwerp van gesprek. In die mate dat ik me afvroeg of ze mij of het huis kwamen bezoeken... Ik organiseerde lezingen over Victor Horta, ik wilde mijn passie delen met anderen die op hun beurt hun interesses met mij deelden. Ik werd gecontacteerd door de organisatie *Voir et Dire Bruxelles* met de vraag om tijdens de door hun georganiseerde Biënnale mijn huis open te stellen voor het publiek. En dat deed ik tijdens de edities van 2003, 2005, 2007 en 2011. Dit was een vorm van erkenning voor het werk dat ik in de restauratie had gestoken. De bezoekers waren nieuwsgierig en dankbaar voor wat ik had gepresteerd voor het behoud van dit erfgoed.

In 2004 besloot de verzekeringsmaatschappij *Le Lion belge*, waarvan de zetel gevestigd was in het Hotel Winssinger (1894) in de Munthofstraat 66 in Sint-Gillis om dit gebouw dat in 1928 door Victor Horta was verbouwd tot opbrengsthuis, te verkopen. De vroege verbouwingen, die ook zichtbaar zijn in de gevel, waren vrijwel onomkeerbaar. Bovendien had *Le Lion belge* in de tuin een grote zaal gebouwd en om deze met het hoofdgebouw te kunnen verbinden, de wintertuin gesloopt. Er was grondig onderzoek nodig om te zien in hoeverre de oorspronkelijke circulatie, decors en andere elementen konden worden hersteld, rekening houdend met de verbouwing van 1928. Dit

laatste impliceerde dat we moesten afzien van bepaalde ingrepen. Ik werkte voor het project samen met de gespecialiseerde architect Barbara Van der Wee die het dossier opstelde voor de uitbreiding van de bescherming. We restaureerden de hoofdtrap en het ijzerwerk en reconstrueerden de wintertuin op basis van oude foto's die op wonderlijke wijze bewaard zijn gebleven.

Het was niet mijn plan om zelf in dit huis te gaan wonen, maar om het als opbrengsthuis te houden. De werken hebben tussen vier en vijf jaar geduurd en er rezen tal van problemen. De mensen zien de overheidssubsidies die worden toegekend voor beschermde gebouwen meestal als een soort premie, maar die subsidie wordt alleen maar toegekend voor de beschermde gedeelten en impliceren een aantal esthetische en technische eisen die zwaar wegen op het budget. Daarbij komt natuurlijk ook nog het ereloon voor technische studies en de architect en de btw. Voor het Hotel Winssinger bedroegen de kosten voor de restauratie 3,5 keer de aankoopprijs.

Tijdens de opeenvolgende Biënnales (2005, 2007, 2011, 2013 en 2015) heb ik het huis opengesteld, waardoor het publiek kon zien hoe de werken vorderden en een concreet zicht kreeg op de manier van werken van architect en aannemers en op de aangename of onaangename verrassingen die tijdens de werken opduiken.

Door de opening van een fotogalerie bleven de mooiste ruimten gedurende drie jaar toegankelijk voor het publiek. In het voorste gedeelte is thans een architectuurbureau gevestigd en dit is dus minder toegankelijk geworden, maar er is nog altijd een galerij voor hedendaagse kunst in de grote zaal.

Voor de villa Carpentier in Ronse is de eigenaar zelf naar mij gekomen, want ik was 'de gek die huizen van Horta kocht'. De villa was in heel slechte staat. Ik organiseerde een eerste restauratiecampagne voor het schrijnwerk en toen ontstond het idee om de villa te gebruiken als weekendhuis en ze tegelijk open te stellen voor groepsbezoeken georganiseerd door de dienst voor toerisme van Ronse. Er waren in 2016 een twintigtal bezoeken. De tuin is prachtig en ik zou graag een partner vinden om er een cultureel project te ontwikkelen dat complementair is aan de bezoeken.

In 2007, nog altijd gebeten door mijn passie voor Victor Horta, kocht ik het Hotel Max Hallet op de Louizalaan 346 in Brussel. Het was mijn bedoeling om er een huis voor evenementen of een prestigieus huurhuis van te maken, maar toen besloot ik om het Hotel Vinck te verkopen en zelf in het Hotel Hallet te gaan wonen. Dat was een erg moeilijke keuze. Ik begon met de restauratie van de gevel, waarvoor ik een stedenbouwkundige vergunning had gekregen. Dan volgde een eerste oprisingsfase op de benedenverdieping en vervolgens grote werken voor de restauratie van de verdieping. Door middel van wetenschappelijk onderzoek kan worden bepaald wat oorspronkelijk is en welke elementen later werden toegevoegd. Kunsthistorici hebben echter soms geen oog voor de noden op het vlak van verwarming, elektriciteit, comfort, isolatie... Er zijn discussies nodig om te komen tot evenwichtige oplossingen. De badkamers, berg ruimten, dienstruimten bevinden zich in de periferie van de leefruimten en indrukwekkende ontvangstruimten die het grootste deel van het Hotel Hallet innemen. Dat geeft een ietwat plechtige sfeer aan het familieleven. De isolatiewerken en reparatiewerken aan het dak zijn

net achter de rug: drie maanden werk en een budget van meer dan 200 000 euro. Door deze werken is het thermisch comfort verbeterd. Voordien, zelfs met de verwarming op maximum, werd het in de winter nauwelijks warmer dan 15 graden, vooral door de fameuze drielobbig wintertuin op de tussenverdieping, die ik ooit hoop te kunnen restaureren. Daar kan alleen met enkel glas worden gewerkt en bijna alle ruiten zijn rond...

Ik nam deel aan alle Biënnales, dat waren er zes, en dan, sinds 2013, elk jaar aan het project 'Herenghuzen'. De geschiedenis en sfeer van het Hotel Hallet delen met het publiek is een gelegenheid om het inzicht te geven in de inspanningen die deze restauratie vergen en er erkenning voor te krijgen. De mensen zijn onder de indruk van het decor en de kostbare materialen. Ik ben heel blij dat ik hen hier kan ontvangen.

Geleide bezoeken zijn minder risicovol en beperkend dan het verhuren voor evenementen. Ik hou ervan om een bijdrage te leveren aan de cultuur en aan de verspreiding van de kennis over het oeuvre van Victor Horta. Ik werk graag mee aan de opleiding van gidsen en vertel ook graag over de restauratiewerken, want dat aspect van het leven van een gebouw is meestal niet in boeken te vinden.

Ik ben bereid om mijn huis elke dag open te stellen, maar Brussel heeft nog niet volop de kaart getrokken van de art nouveau zoals Barcelona dat wel heeft gedaan, en dit terwijl de stad beschikt over een uitzonderlijk erfgoed en vele deuren open staan.

Michel Gilbert,
een Brusselse mecenas
(Gesprek opgetekend door
Isabelle Pauthier – januari 2017).

Afb. 10

Zicht vanaf de wintertuin naar het salon van het huis Van Eetvelde, arch. V. Horta (1895), Palmerstonlaan 4-6 in Brussel (Ch. Bastin en J. Evrard © GOB).

de betrokken locaties en de privacy van hun bewoners zoveel mogelijk te ontzien: beperking van het aantal bezoekers volgens de locatie, verplichte reservatie, begeleiding van de bezoekers door minstens één gids en een student(e), goede opleiding van de gidsen, afbakening van de te bezichtigen ruimten, inschakelen van bewaking indien nodig, verzekeringen, adviezen zoals de verwijdering van breekbare objecten, enzovoort. Talrijke eigenaars nemen bij elke editie opnieuw deel aan het project en Explore.Brussels probeert elk jaar om nieuwe eigenaars te overtuigen. Dit evenement krijgt voortaan een jaarlijks karakter onder de nieuwe naam BANAD (Brussels Art nouveau and Art Deco) Festival (eerste editie van 11 tot 26 maart 2017).

Ook de aanwezigheid van de eigenaars tijdens de bezoeken draagt bij tot het succes. Zij voegen een persoonlijke noot toe; sommige

eigenaars vertellen met passie over hun eigen ervaringen en de uitgevoerde restauratie- en conservatiewerken.

De overheid levert een belangrijke steun aan deze activiteiten, die in hun kielzog niet alleen hotelovernachtingen opleveren maar ook bijdragen tot de algemene aantrekkingskracht van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

WEGWIJZERS VOOR DE TOEKOMST

De art nouveau kent sinds jaren een ongelooflijk succes in de boekhandel. Meerdere belangrijke werken werden gepubliceerd. Ook de uitgevoerde restauraties vergroten onze kennis. Het is belangrijk om gidsen op te leiden zodat deze kennis wordt doorgegeven. Het komt er ook op aan een netwerk uit te bouwen tussen de vele betrokken actoren

in Brussel. Zo organiseert Visit.Brussels art-nouveaurondetafels om de promotie van de initiatieven te coördineren. Yves Robert schreef het al meer dan 15 jaar geleden: "de volgende fase bestaat erin een doordacht plan uit te werken voor de ontwikkeling van toerisme en erfgoed, dat rekening houdt met de behoeften en middelen van de bestaande actoren."¹⁸

Het art-nouveau-erfgoed in de noordelijke gemeenten van Brussel is nog grotendeels *terra incognita*. Explore.Brussels wil de eigenaars ondersteunen bij het toegankelijk maken van hun gebouwen, want ze stellen zich allemaal dezelfde vragen. De aanstelling van een goodwill-ambassadeur bij de gemeenten zou zeer nuttig zijn, om ruimere openingstijden te verkrijgen voor het scholenpatrimonium tijdens weekends en vakantieperiodes. De Brusselse regering heeft trouwens in haar regeringsverklaring de intentie uitgedrukt om in Brussel een Interpretatiecentrum voor de art nouveau te openen, waar de restanten van het Aubecqhuis van Victor Horta, die nog altijd op een bestemming wachten, een onderkomen zouden kunnen vinden. Een dergelijk centrum zou een permanent aanspreekpunt kunnen vormen en helpen om een antwoord te bieden op frustraties ten gevolge van beperkte toegang, restauratie- en sluitingsperiodes. Talrijke aspecten van het Brusselse art-nouveau-erfgoed wachten nog op herwaardering. Laten we hopen dat het vooruitzicht van het jaar 2018, waarin de reproductierechten op het werk van Victor Horta 70 jaar na zijn dood vervallen en zijn realisaties openbaar domein zullen worden, zal bijdragen tot een verdere bewustwording van de geweldige aantrekkingskracht die de art nouveau voor Brussel betekent.

Vertaald uit het Frans

DE BIËNNALE ART NOUVEAU - ART DECO 2015 IN CIJFERS

4 weekends
93 locaties
28.860 toegangskartjes
31.447, met de objectenbeurs en de stadsparcoursen
238 gidsbeurten
40 studenten voor het onthaal
5 tijdelijke medewerkers
2 vaste medewerkers
4 projectleidsters afgevaardigd door de stichtende vzw's.
Zie www.explore.brussels

NOTEN

1. HENNAUT, E., *La façade Art nouveau. Artisans et métiers*, AAM Éditions, Brussel, 2005.
2. AUBRY, Fr., 'Préface', in *L'Art nouveau en Europe aujourd'hui, État des lieux*, publicatie van het Réseau Art Nouveau Network, 2000, p.6.
3. www.hortamuseum.be.
4. ROBERT, Y., 'La Belgique, creuset de l'Art nouveau', in *L'Art nouveau en Europe aujourd'hui... op.cit.*, p. 43.
5. <http://www.autrique.be>
6. JACOBS, N., COERTEN, D., DE SALLE, J. en DE SALLE, R., *Le musée Chartier et Victor Horta, 1890-1893*, AAM Éditions, Brussel, 2012.
7. Guy Decissy, inkleurder van Hergé en nadien reclamemaker, overleden op 29 juli 2016, heeft een groot deel van zijn leven gestreden voor de bewaring van het art-nouveaupatrimonium. Hij was betrokken bij de redding van de warenhuizen Waucquez en hun herbestemming tot Belgisch Centrum van het Beeldverhaal, en kocht later het huis van Paul Cauchie, waar hij vaak zelf de rondleidingen verzorgde op de eerste zaterdag van de maand. Lees zeker in de vitrinekasten van het Cauchiehuis de brief waarin hij aan een minister die hem geantwoord had dat hij zijn zaak "avec diligence" zou onderzoeken, vroeg of het ging om een door paarden getrokken "diligence". Zo was zijn temperament: gepassioneerd, veeleisend en onvermoeibaar.
8. <http://cauchie.be/>

9. <http://www.kmkg-mrah.be/nl/hortalambeauxpaviljoen>
10. MURET, M en LELIÈVRE, H, 'De gevrijwaarde scholen. Brussels Hoofdstedelijk Gewest', in *Erfgoed Brussel*, nr 001, Brussel, november 2011, p. 25.
11. *Ibidem*.
12. VAN DER WEE, B., 'Kleuterschool van de Sint-Gisleinsstraat. Restauratie van een kleuterschool ontworpen door Victor Horta', in *Erfgoed Brussel*, nr 001, Brussel, november 2011, pp. 64-77. Zie ook *Art nouveau en projets*, publicatie van het Réseau Art nouveau Network.
13. Zie het artikel van Christophe Mouzelard over Paul Hamesse, p. 70 tot 77.
14. Zie het artikel van Werner Adriaenssens, p.26 tot 59.
15. SIMEONE, G. G., 'Vingt recommandations pour une meilleure sauvegarde et mise en valeur de l'art nouveau en Europe', in *L'Art nouveau en Europe aujourd'hui, État des lieux*, publicatie van het Réseau Art Nouveau Network, 2000.
16. BORSI, F., *Bruxelles 1900, Horta, van de Velde, Hankar, Serrurier Bovy*, Éd. Vokaer, Brussel, 1974, p. 233. "On doit à un groupe de jeunes architectes belges l'amorce d'une révision systématique de cette situation (de méconnaissance), malgré l'incompréhension générale, et le rassemblement d'une documentation adéquate." (We danken aan een groep jonge Belgische architecten de aanzet voor een systematische herziening van deze situatie (van miskennen), ondanks het algemene onbegrip, en het bijeenbrengen van een adequate documentatie.)
17. GIGOU, J., 'Du côté des propriétaires, rencontre avec Michel Gilbert', in *Les nouvelles du Patrimoine*, Biennale Art nouveau - Art deco 2011, nr 133, 2011, pp. 15-16. Het gaat om de woning Vinck, het Max Hallethuis, het hotel Winsinger en de villa Carpentier.
18. ROBERT, Y., *op.cit.*, p. 43-44.

Gaining access to Art Nouveau in Brussels. An exceptional yet paradoxical offering!

Despite high and sustained public demand, as well as a very high-quality offering, very few Art Nouveau sites are open to the public all year round in Brussels. Since most of these house-museums were never designed to accommodate large numbers of people, visits must be structured and carefully planned so as not to affect their heritage value and to safeguard them for future generations. It is also important to encourage the accessibility of public Art Nouveau buildings, as is done with schools, as well as to promote new contents by training guides and making specific locations available. The relevant associations, which have been playing the role of cultural intermediary for close to 50 years, must share their experience and take part in defining cultural tourism that is extensive, open, sustainable and firmly rooted in the specificities of Brussels, which are the only ones that make sense.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseqque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseqque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Leseqque

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Werner Adriaenssens, Anne-Lise
Alleaume, Françoise Aubry, Caroline
Berckmans, Olivier Berckmans, Guy
Conde-Reis, Stéphane Demeter, Denis
Derycke, Paula Dumont, Isabelle Leroy,
Marc Meganck, Christophe Mouzelard,
Muriel Muret, Isabelle Pauthier,
Michel Provost, Christian Spapens,
Brigitte Vander Bruggen, Linda Van
Santvoort, Tom Verhofstadt, Wivine
Wailliez, Benjamin Zurstrassen.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik
Tack, Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte
Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Mathilde Bell Andrade, Michel Gilbert,
Michel Huynh, Robrecht Janssen,
Tom Verhofstadt, Soetkin Vervust.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Wakhine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
[http://www.erfgoed.brussels
broh.monumenten@gob.irisnet.be](http://www.erfgoed.brussels
broh.monumenten@gob.irisnet.be)

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AML – Archives et Musée de la Littérature
APEB – Association pour l'Étude du Bâti
CIDEP – Centre d'Information, de
Documentation et d'Étude du Patrimoine
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
KBS – Koning Boudewijnstichting
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
KMSKB – Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten van België
MSB – Museum van de Stad Brussel
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université libre de Bruxelles
VUB – Vrije Universiteit Brussel

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/009

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez
Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen
010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

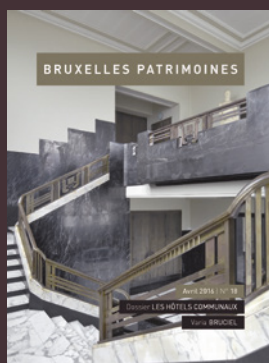
011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

10 €

ISBN 978-2-87584-142-1